

JOLANTA KLIMEK-GRĄDZKA

Z HISTORII NAUCZANIA JĘZYKA POLSKIEGO
POLAKÓW W USA – PRZEGLĄD PODRĘCZNIKÓW
(WIEK XIX – 1. POŁOWA XX WIEKU)

Nauczanie języka polskiego obcokrajowców za pomocą rozmaitego typu rozmówek i podręczników zapoczątkowane zostało w wieku XVI, a za jeden z pierwszych uchodzą *Polskie książeczki wielmi potrzebne...* z 1539 r., wydane przez H. Wietora (MIODUNKA 2011: 194). Po glottodydaktycznych publikacjach skierowanych przede wszystkim do Niemców w XIX wieku przyszła pora na nauczanie innych narodów – Słowian, Żydów i Litwinów – i wydawnictwa do nich adresowane (DĄBROWSKA, online; MIODUNKA 2011). Z biegiem lat okazało się jednak, że odbiorcami podręczników do nauki języka polskiego są nie tylko cudzoziemcy przybywający do Polski, ale również nie-Polacy mieszkający na terenach mieszanych etnicznie (zob. BURZYŃSKA-KAMIENIECKA, DĄBROWSKA 2014) czy wreszcie Polacy urodzeni poza granicami kraju. Nasilająca się od XIX wieku polska imigracja zarobkowa i polityczna, zarówno do krajów Europy Zachodniej, jak i za Atlantyk, zaowocowała wytworzeniem skupisk polonijnych i spowodowała potrzebę nauczania tam języka polskiego (zob. KRUSZKA 1905, SIBIGA 1994).

Powtarzane po wielokroć – także w publikacjach urzędowych (np. Urzędu Emigracyjnego) z 1. połowy XX wieku – kierowane do wyjeżdżających z Polski zalecenia dotyczące podtrzymywania kontaktu z językiem polskim i kategorię wręcz nakazy, by dzieci mówiły po polsku, wpisują się w szeroko rozumiany patriotyzm, np.:

Dr hab. JOLANTA KLIMEK-GRĄDZKA – adiunkt Katedry Języka Polskiego w Instytucie Filologii Polskiej na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: jolak@kul.lublin.pl

Rodzice powinni dokładać wszelkich starań, aby dzieci ich uczęszczały do szkół i kursów, a w młodszym wieku do ochron i przedszkół polskich. [...] Wychodźcy polscy dbać powinni o dostarczenie szkołom podręczników, pomocy szkolnych i biblioteczek, dbać by dzieci ich z miłością i uszanowaniem pielęgnowały polską mowę, pieśń i obyczaj polski, starając się jednocześnie o dokładne poznanie języka francuskiego i innych przedmiotów nauki. Pamiętać należy, że dziecko, które ulegnie wynarodowieniu, staje się obcem nie tylko dla kraju, ale i dla rodziny, zatracając jednocześnie dwie najcenniejsze cechy charakteru ludzkiego – wierność Ojczyźnie i cześć dla Ojców swoich. (*Wskazówki* 1928: 61-62; Francja).

Pierwszym obowiązkiem każdego Polaka-osadnika jest niezapominanie języka polskiego i obyczaju polskiego oraz utrzymywanie łączności z krajem, z rodziną, którą pozostawił, i z rodakami, którzy wraz z nim pracują na obczyźnie. Ci zaś, którzy sprowadzili swe rodziny, dbać winni o wychowanie dzieci po polsku. (*Wskazówki* 1929: 60).

Szanuj i kochaj Polskę. Nie wstydz się swego pochodzenia i rodziny. Nie zmieniaj nigdy swego nazwiska. (CARR 1912: 72).

Równie kategorycznie wskazywano konieczność zdobycia kompetencji w zakresie języka kraju osiedlenia (choć z odwołaniem do przyczyn racjonalnych, a nie – jak wyżej – głównie emocjonalnych), np.:

i gdy będziesz się już mógł obyć bez tłumacza, gdy nie będziesz musiał posługiwać się dziećmi dla objaśnienia tego, co ci potrzeba, będziesz jak niemy człowiek, który nagle mowę odzyskał. Przystaniesz czuć się upośledzonym, staniesz na równi z otoczeniem. Będziesz miał na swe usługi wszystkie sposobności, jakie kraj ten ofiaruje. Zawodowa szkoła stanie dla ciebie otworem, masz sposobność zdobyć wyższe wynagrodzenie, nowe horyzonty otworzą się dla twych ambicji. Język angielski daje więcej ponad możliwość porozumienia się z otoczeniem. Stanowi on wstęp do amerykańskiego życia i obywatelstwa. (CARR 1912: 16).

Ukształtowane w wyniku wielkiej fali emigracyjnej XIX wieku środowisko polonijne w Stanach Zjednoczonych liczyło na początku XX wieku ponad 2,5 mln osób, choć dane te często są zawyżane. J.F. Carr pisze np.:

Licniejszy napływ Polaków do Ameryki rozpoczyna się [...] po ostatniej zbrojnej walce o niepodległość w roku 1891-1895. Po upadku powstania, ucisk polityczny i ekonomiczny ze strony Rosji wypędził z kraju tysiące zdrowych i silnych rolników. Tu znaleźli oni wolność, pracę i powodzenie i liczba ich rosła z roku na rok, aż dosięgnęła obecnie blisko czterech milionów¹, które utworzyły siedemset kościołów i tyleż szkół. (CARR 1912: 26).

¹ Przywołuje też dane ze spisu ludności z 1909 r. dla poszczególnych stanów USA, ogólna liczba przekracza 3 mln osób (CARR 1912: 27).

Polonia zaczęła się też organizować instytucjonalnie, czego wyrazem było m.in. powołanie Towarzystwa Polaków w Ameryce (1842), Zjednoczenia Polskiego Rzymsko-Katolickiego (1874), Związku Narodowego Polskiego (1880), stworzenie Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego czy utworzenie czasopism, np.: „Poland. Historical, Literary, Monumental and Picturesque” (1842), „Echo z Polski” (1863), „Dziennik Związkowy” (1908, nieprzerwanie do dzisiaj). Najistotniejszą rolę odgrywał ZNP, którego „celem jest krzewienie patriotyzmu, nauki i pomoc bratnia” (CARR 1912: 28), i działalność ubezpieczeniowa, którą prowadzi do dzisiaj (jako Polish National Alliance). Osoby zawiadujące ZNP-PNA miały też bezpośredni wpływ na powstające w USA podręczniki do nauki języka polskiego – jednym z głównych działaczy był bowiem autor i wydawca wielu z nich, Władysław Dyniewicz.

Według bibliografii *Elementarze polonijne*² w Stanach Zjednoczonych do 2013 r. wydano 19 podręczników do początkowej nauki języka polskiego (plus jeden, przy którym brak informacji na temat miejsca druku), z czego co najmniej 15 przed II wojną światową. Poszukiwania wymienionych tam publikacji spełniających łącznie trzy kryteria: 1) miejsce druku: USA, 2) czas: do 1939 r., 3) odbiorca: Polak, uczeń szkoły polskiej dowolnego typu, zaowocowały skompletowaniem znacznie szerszej listy³.

ELEMENTARZE: W. DYNIEWICZ, *Elementarz polski czyli nauka czytania i pisanie z nauką pisowni i gramatyki dla szkół katolicko-polskich*, Chicago [1876]; W. DYNIEWICZ, *Elementarz obrazkowy czyli pierwsze zasady pisanie i czytania...*, Chicago [1907]; W. DYNIEWICZ, *Nowy elementarz polski, czyli mały sylabikarz dla dzieci polskich...*, Chicago [1874]⁴; *Obrazkowy elementarz polski, czyli nauka czytania i pisanie ułożona podług najlepszej metody dla polskich szkół elementarnych w Północnej Ameryce*, wyd. J.F. Smulski, Chicago 1899; *Obrazkowy elementarz polski, czyli nauka czytania i pisanie ułożona podług najlepszej metody dla polskich szkół elementarnych w Północnej Ameryce*, drukiem Braci Worzałłow, Stevens Point⁵; *Obrazkowy elementarz polski, czyli nauka czytania i pisanie ułożona podług najlepszej metody dla polskich szkół elemen-*

² Zamieszczona na stronie http://elementarze.eu/ele_polo/polonia_w_zbiorach.htm (dostęp 12.01.2017).

³ Najprawdopodobniej nie zawiera ona wszystkich historycznych publikacji, nie sposób bowiem dotrzeć nie tylko do wydań, ale nawet do wzmianek o wszystkich przedwojennych wydawnictwach glottodydaktycznych.

⁴ Dalej: *Sylabikarz*.

⁵ Dalej: *Obrazkowy W. Obrazkowy elementarz polski* (wyd. J.F. Smulski) i *Obrazkowy elementarz polski* (wyd. Bracia Worzałłowie) to niemal ten sam podręcznik – różnice dotyczą małej ilości materiału ćwiczeniowego i obudowy komentarzem metodologicznym (treścią i układem przypisów adresowanych do uczniów i nauczyciela).

tarnych w Północnej Ameryce, PAB, Chicago [1916]⁶; *Moja pierwsza książeczka: elementarz i czytanka dla dzieci polskich szkół parafjalnych w Ameryce*, Chicago [1934]; *Nowy elementarz i pierwsza czytanka dla polskich szkół parafjalnych Stanów Zjednoczonych Północnej Ameryki*, Niles 1921; *Elementarz dla szkół ludowych w Ameryce*, Chicago [1889]; B. KRUPSKI, *Elementarz dla szkół polskich Narodowego Kościoła w Ameryce*; *Ogródek powiastkowy: elementarz i czytanka dla dzieci polskich szkół w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki*, Chicago 1925; I. WENDZIŃSKI, *Nauka czytania, pisania i rachowania do szkolnego i domowego pouczenia dla dzieci katolicko-polskich w Ameryce*, Chicago 1875⁷.

KSIĄŻKI DO CZYTANIA: W. DYNIEWICZ, *Przyjaciel dzieci czyli książka do czytania zastosowana dla szkół polskich w Ameryce*, Chicago 1884; *Mały przyjaciel dzieci: czyli książka do czytania, zastosowana dla szkół polskich w Ameryce*, wyd. W. Dyniewicz, Chicago 1906; CYRILLA MARY, s., *Moja pierwsza książeczka i czytanka dla dzieci na pierwszy rok nauki*, [Niles] 1936⁸; CYRILLA MARY, s., *Moje miłe rozrywki: czytanka na trzeci rok nauki*, Niles [1935]; CYRILLA MARY, s., *Moje miłe rozrywki: czytanka z ćwiczeniami na czwarty rok nauki*, Niles [1939]; CYRILLA MARY, s., *Moje miłe rozrywki: czytanka na piąty rok nauki*, Niles [1939]; *Czytanka dla Polskich szkół parafjalnych w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki*, Niles 1923; *Czytanka pierwsza dla szkół polskich w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki*, PAB, Chicago 1899; *Druga książka do czytania dla szkół ludowych w Ameryce*, [b.m.w.] 1889; *Trzecia książka do czytania dla szkół ludowych w Ameryce*, [1889], 1910; *Czwarta książka do czytania dla szkół ludowych w Ameryce*, [1889], 1910.; F. GORDON, S. ZAHAJKIEWICZ, *Piąta książka do czytania dla szkół ludowych w Ameryce*, [1889], 1910; *Ósma czytanka: pisarze polscy*, Niles 1931; *Książka do czytania dla szkół polskich w Ameryce*, wyd. J. Dąbrowski [Dombrowski] Polonia 1878; *Trzecia czytanka: dla polskich szkół parafjalnych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*, [1924]; *Pierwsza czytanka: dla doksztalających polskich szkółek przy narodowych parafiach*, Scranton [1933]; *Czytanka dla doksztalających polskich szkółek przy narodowych parafiach*, Scranton [1934].

GRAMATYKI: CYRILLA MARY, s., *Gramatyka języka polskiego: dla młodzieży szkolnej*, z. 1-5, rkp, 193?-1936; D. SZOPIŃSKI, *Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami: rok I: podręcznik praktyczny dla szkół parafjalnych w Ame-*

⁶ Dalej: *Obrazkowy PAB*.

⁷ Przez niektórych uznawana jest za najstarszy polski elementarz w USA, por. BANASZAK 2011.

⁸ W <http://zbc.uz.zgora.pl/> dostępny jest egzemplarz datowany 1940, bez informacji o tym, czy jest to kolejne wydanie. Tak też w bibliografii Felicjanek: <http://library.ccsu.edu/help/spcoll/cpaa/polampub/sisfel.htm>

ryce, Chicago 1913; D. SZOPIŃSKI, *Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami: rok II: podręcznik praktyczny dla szkół parafialnych w Ameryce*, 1913; D. SZOPIŃSKI, *Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami: rok III: podręcznik praktyczny dla szkół parafialnych w Ameryce*, Chicago 1915; D. SZOPIŃSKI, *Gramatyka języka polskiego z ćwiczeniami: rok IV: podręcznik praktyczny dla szkół parafialnych w Ameryce*, Chicago 1917.

Obok klasycznych podręczników do nauki czytania i pisania istniały też publikacje odpowiadające na potrzeby osób dorosłych, poruszających się w rzeczywistości dwujęzycznej, np.: *Listownik polsko-amerykański: podręcznik zawierający naukę pisania listów i gotowe wzory listów: w wszystkich przypadkach życia...: szczególnie zastosowany do użytku i wygody Polaków w Ameryce* (1916), a także polskojęzyczne opracowania z zakresu innych dziedzin nauki niż język i literatura, np.: *Dzieje Polski: dla użytku szkół polskich w Ameryce* (1906); S. SZWAJKART, *Arytmetyka: na podstawie dzieł Stoddard'a, Quackenbos'a, Ray'a, jako też polskich dzieł europejskich opracowana, i do użytku parafialnych szkół polskich w Stanach Zjednoczonych* (1899, 1908); J. DEHARBE, *Większy katechizm rzymsko-katolicki dla szkół polskich w Ameryce* [1935]; *Podręcznik geografii ojczyznej: zawierający treściwy opis ziem dawnej Polski z uwzględnieniem dzisiejszych stosunków i podziału politycznego* (1894).

Niestety nie wszystkie z wymienionych powyżej publikacji zachowały się do dzisiaj – część dostępna jest w postaci drukowanej, cyfrowej bądź w formie mikrofilmów, kilka (zwłaszcza opracowanych przez s. Marię Cyrylę) to rękopisy, losy innych są nieznanne. Za pośrednictwem bibliotek cyfrowych dotarłam do pełnych wersji 13 podręczników, z których 10 chcę przyrzeć się w niniejszym opracowaniu⁹.

Tytuły podręczników do nauczania języka polskiego w USA w zdecydowanej większości zawierają informacje na temat ich genologii – ściśle powiązanej z układem treściowym i metodyką pracy: *elementarz, czytanka* (por. DĄBROWSKA 2016). Zestawienie sensów słownikowych tych terminów z ich tekstowymi kolokacjami ujawnia dość swobodne traktowanie określeń nadrzędnych przez autorów/wydawców. *Elementarz* według SWar to 'książka początkowa do nauki czytania, abecadlnik' (t. 1: 689), tymczasem wiele tytułów powtarza cechę semantyczną, skutkiem czego jest ich swoista tautologiczność: *Elementarz polski czyli nauka czytania i pisania [...] z nauką pisowni i gramatyki dla szkół katolicko-polskich* (DYNIEWICZ, *Elementarz* 1876), *Obrazkowy elementarz polski czyli nauka czytania i pisania* (b.r.w., *Obrazkowy W*), *Elementarz obrazkowy czyli*

⁹ Pomijam podręczniki gramatyczne Szopińskiego, będące – jak informuje podtytuł – opracowaniem prac C. Niewiadomskiej.

pierwsze zasady pisania i czytania... (DYNIEWICZ [1907]). Drugi wyraz pojawiający się w tytule podręczników – *czytanka* – w XIX/XX wieku oznaczał jeszcze ‘książkę, książeczkę do wprawy w czytaniu’ (SWar, t. 1: 415). Tak też jest w omawianych pracach – zawierają one wyłącznie teksty, pozbawione są zaś ćwiczeń kształcących kompetencje w zakresie czytania. Bardzo interesujące jest określenie gatunkowe *sylabikarz* użyte jako synonim *elementarza* w podręczniku W. Dyniewicza: odsyła ono wprost do zastosowanej tu metodyki nauczania. *Sylabikarza* słowniki polszczyzny XIX-wiecznej nie notują. *Ogródek*, pojawiający się w tytule *Ogródek powiastkowy: elementarz i czytanka dla dzieci polskich szkół* (Chicago 1925), wpisuje się w popularny w przeszłości schemat tytułarno-kompozycyjny zbiorów (głównie) poetyckich i sylwicznych, por. *Ogród, ale nie plewiony, bróg, ale co snop, to inszego zboża; kram rozlicznego gatunku* W. Potockiego, *Ogród krolewski: w ktorem o poczatku cesarzow rzymskich, arcyxiążąt rakuskich, krolow polskich, czeskich, xiążąt słanskich, ruskich, litewskich, pruskich rozrodzenia ich krotko opisane naidziesz* B. Paprockiego (1599), *Ogród paniński pod sznur Pisma Świętego, doktorów kościelnych, kaznodziejów prawowiernych wymierzony, a kwiatami tytułów Matki Boskiej wysadzony, przez jednego najbliższego tej Matki i Panny niewolnika* W. Kochowskiego.

Grono autorów podręczników do nauczania języka polskiego nie było szerokie – w przywołanym powyżej zestawieniu *de facto* pojawia się jedynie kilka osób bądź to z kręgu działaczy polonijnych – Władysław Dyniewicz (1843-1928), Franciszek Gordon (1860-1931), Szczęsny Zahajkiewicz (1861-1917), Ignacy Wendziński (1828-1901), bądź środowisk religijnych – s. Maria Cyryla (1886-1971, felcjanek z Prowincji Matki Boskiej Dobrej Rady w Chicago), ks. Bronisław Krupski (duchowny Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego), ks. D. Szopiński (duchowny katolicki z Winconsin; nauczyciel języka polskiego). Powiązanie działalności oświatowo-wydawniczej ze wskazanymi środowiskami skupiającymi Polonię amerykańską w prosty sposób przekłada się na zawartość elementarzy i czytanek, o czym niżej.

Analiza struktury¹⁰ elementarzy i części czytanek wykazała, że publikacje są do siebie zbliżone co do treści, co jest naturalnym następstwem preferowanej metody nauczania czytania i pisania: od głoski/litery, przez sylabę, do zdania/tekstu, od pojedynczych słów, przez połączenia wyrazowe i proste zdania, do zdań złożonych układających się w teksty¹¹.

¹⁰ Por. ZARZECZNY 2013.

¹¹ Kilka przykładów: W. DYNIEWICZ, *Sylabikarz* (1874): litery/głoski + sylaby + wyrazy + proste wypowiedzenia – wypowiedzenia rozwinięte – cyfry + liczby – znaki interpunkcyjne – skróty – alfabet – przysłowia moralne – bajki – opisy – wiersze – pacierz. W. DYNIEWICZ, *Elementarz*

Odstępstwem od dominującego schematu treściowego jest umieszczanie na początku elementarza cyfr, tabel matematycznych z prostymi działaniami arytmetycznymi na wyklejkach okładek (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka* 1921, *Obrazkowy W*) bądź ćwiczeń rysunkowych stymulujących nadgarstek ucznia – np. w *Obrazkowym W*, *Elementarzu obrazkowym* z 1899 r. Odróżniają się również czytanki zawarte w *Przyjacielu dzieci*, które przeznaczone są dla uczniów na wyższym poziomie języka, znających już litery i umiejących czytać po polsku.

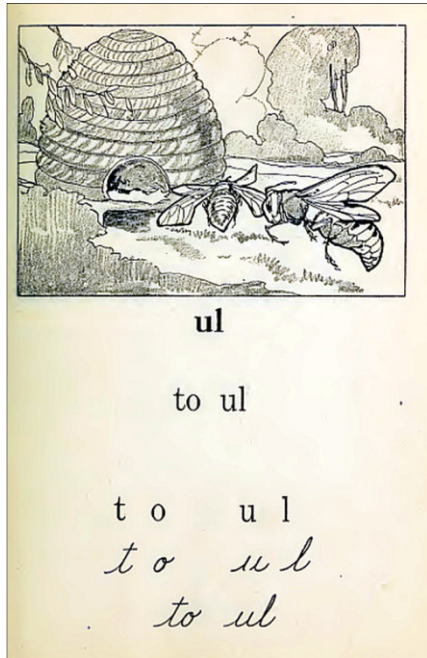
W zależności od publikacji głoskom/literom towarzyszyć mogą ilustracje przedstawiające desygnat, którego nazwa zawiera wprowadzaną głoskę/literę. Obserwacja wszystkich elementarzy obrazkowych dowodzi, że obowiązywał (niemal) stały repertuar ilustracji, i tak: A – *anioł*, O – *oko*, M – *motyl*. Wyjątkiem są elementarze obrazkowe, które literę opatrują większą liczbą obrazków, i tak w *Nowym elementarzu i pierwszej czytance* 1921, gdzie części liter towarzyszą 4 ilustracje, np.: I – *igła, indyk, Indianin, izba*; U – *ucho, ulan, ul, usta*; A – *ambona, anioł, altana, ampulka*; E – *elementarz, Eskimos*, [imię męskie], [imię żeńskie].

Dla porównania stopnia zbieżności i jakości różnic pierwsze strony z kilku zachowanych elementarzy (ryciny 1-4 na następnej stronie).

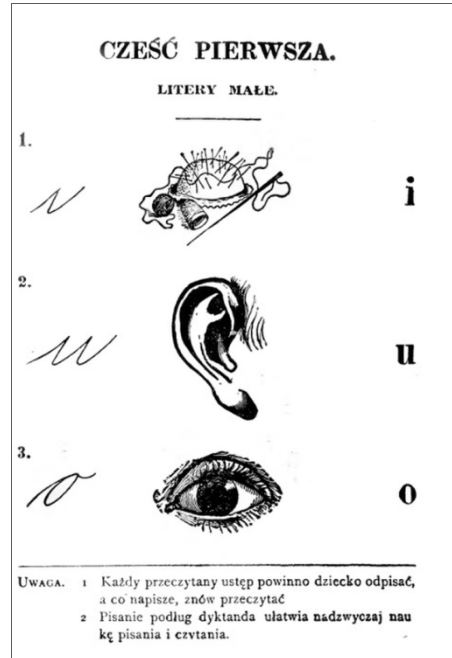
Wyraźne jest dydaktyczno-patriotyczno-religijne nacechowanie tekstów do czytania lub przepisania zamieszczanych w analizowanych tu podręcznikach (por. KOŁPAK 2014). Przejawia się ono zarówno w ich warstwie fabularnej, jak i leksykalnej czy aksjologicznej. Słownictwo w analizowanych podręcznikach, a poprzez nie tematyka tekstów, oscyluje wokół trzech zagadnień: nauki i wiedzy, rodziny i wspólnoty, religii.

NAUKA, WIEDZA. Materiał *stricte* językowy z tego zakresu tematycznego pełni dodatkową funkcję – obok kompetencji w zakresie czytania i pisania kształci ogólnie za sprawą wprowadzania informacji np. z botaniki, zoologii, lingwistyki, geografii, historii (o tej niżej); wyzyskiwane jest zarówno słownictwo potoczne, jak i specjalistyczne, m.in.: *Garnki i miski robią z gliny.*, *Muszla jest mieszkaniem ślimaków.*, *Y nie pisze się na początku żadnego polskiego wyrazu.* (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka* 1921); *dziewanna jest kwiat dobry lekarski*

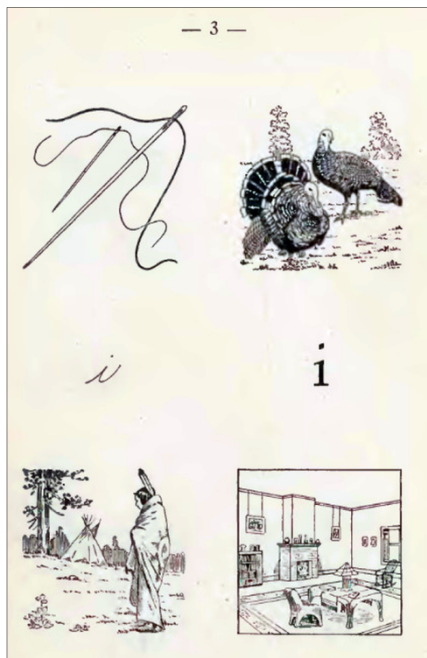
(1876): samogłoski ustne – spółgłoska + połączenia z samogłoskami + wyrazy (tylko z wprowadzonymi dotychczas literami) – dwuznaki (+ jw.) – samogłoski nosowe (+ jw.) – litery ze znakami diakrytycznymi (+ jw.) – samogłoski pochylone (+ jw.) – cyfry – alfabet – zdania krótkie (stopniowo: 1-10 składników) – ćwiczenia kaligraficzne (litera, wyraz, zdanie) – alfabet – ćwiczenia do czytania (ogólnorozwojowe, dydaktyczne; przeplatane wierszykami powiązаныmi tematycznie z lekturą). *Obrazkowy PAB* (1916): ilustracja + litery + proste wyrazy + proste zdania (fonty proste i kursywa naśladowująca pismo odręczne) – przyrost długości wypowiedzeń (aż do krótkich opowiadań) – rekapitulacja alfabetu – wyrazy + zdania + litery – rekapitulacja alfabetu – dwie czytanki (Jedna jest de facto prostym opisem zabawy w kotka i myszkę).

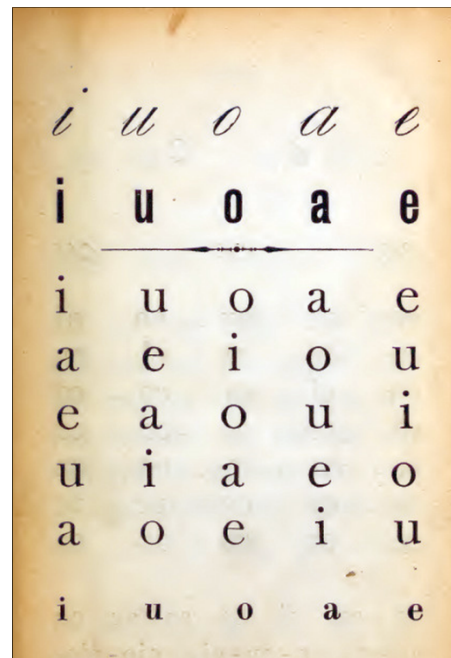
Ryc. 1. Obrazkowy PAB

Ryc. 2. Obrazkowy W

Ryc. 3. Nowy elementarz i pierwsza czytanka

Ryc. 4. Elementarz Dyniewiczza

(Sylabikarz); *jeleń żyje w boru; sum i liny są ryby* (Obrazkowy W); *Bednarz robi beczki, węborki, sądki i kadzie; Dzień i noc nazywamy dobą* (Czytanka pierwsza); *Arszenik jest najsilniejszą trucizną* (Przyjaciół dzieci). Pojawiają się nazwy geograficzne, np.: *Poznań, Rogoźno, Galicya, Gniezno, Lwów, Kraków, Wisła* (Obrazkowy W), *Dźwina* (Elementarz dla szkół ludowych), *Bug, Grudziądz, Gopło, Kruświca* (Przyjaciół dzieci), *Papież mieszka w Rzymie; Francya, Ukraina* (Obrazkowy W), *Jeruzalem, Prusy, Berlin* (Przyjaciół dzieci).

Makrotemat RODZINA, WSPÓLNOTA realizowany jest na tych samych płaszczyznach: obok słownictwa familiarnego pojawiają się sformułowania z codziennej komunikacji, maksymy, sentencje i wypowiedzi o charakterze deklaratywnym bądź powinnościowym, odzwierciedlające sposób myślenia i wyznawany system wartości, np.: *Babunię bardzo kochamy., Córka powinna pomagać matce., Kocham bardzo sztanar swego kraju i zawsze kochać go będę.* (Nowy elementarz i pierwsza czytanka 1921), *Wiedzą sąsiedzi, jak kto siedzi, Oszczędnością i pracą ludzie się bogacą, Małe dzieci nie powinny chodzić same nad wodę, bo mogą utonąć* (Obrazkowy W). Na poziomie leksykalnym zwraca uwagę nadawanie bohaterom zdrobniałych i spieszonych polskich imion, m.in.: *Julka, Janek, Jasio, Zygmus, Helenka, Wandzia, Henryś, Antosia, Feluś, Felcia, Józia, Staś, Helcia, Jadwinia, Michaś, Teresia.* W podręcznikach pojawiać się mogą także pełne wersje imion: *Szczepan, Czesław, Bolesław, Łazarz, Stanisław, Helena; Tomasz i Filip są imiona* (Obrazkowy W). Wyjątkowo przedstawia się tu Sylabikarz, w którym jako przykłady na użycie *x* pojawiają się: *Maxymilian, Xawery, Felix, Xerxes.* Polsko brzmiące imiona mają także zwierzęta domowe: *Azor, Bryś, Misia, Mruś.*

W ten obszar leksykalno-tematyczny wpisuje się także problematyka historyczna i tożsamościowa. Przywoływane są zarówno pojedyncze leksemy: *huzar, ułan,* jak i wydarzenia czy postaci z kultury i historii Polski: *Mickiewicz* (Obrazkowy W), *Krasicki był rymotwórcą; Święty Wojciech, apostoł gorliwy, został od Prusaków zabity; Kaźmierza Wielkiego, króla Polskiego, nazywano królem chłopków; Kopernik nasz ziomek, odkrył, że ziemia i wszystkie planety około słońca [...] się obracają* (Przyjaciół dzieci); *Polska jest rozszarpana przez trzech naszych wrogów; Zygmunt był królem polskim* (Sylabikarz).

Nie brak także wzmianek o historii USA, np.: *Tadeusz Kościuszko bił się za wolność amerykańską* (Sylabikarz); *Washington, pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych, zasłużył się ojczyźnie; Krzysztof Kolumb, rodem Genuńczyk, odkrył Amerykę 1492 roku* (Przyjaciół dzieci), czy geografii: *York jest miasto w Ameryce* (Sylabikarz).

Rzadsze, i ograniczone tylko do kilku podręczników, są informacje z zakresu geografii, historii i kultury powszechnej, np.: *Napoleon był cesarzem. Prusy są państwem. Berlin jest miastem; Sokrates był najmędrszym mężem starożytnej Grecji. Dawid był królem ludu Izraelskiego; Roku 1463 wynalazł Jan Guttenberg w Moguncyi sposób drukowania ksiąg (Przyjaciel dzieci – tu także syntetyczne wykłady poświęcone np. poszczególnym państwom, ich historii i geografii).*

RELIGIA. Podręczniki napisane przez duchownych i/lub przeznaczone do użytku w szkołach parafialnych zawierają odniesienia do szeroko rozumianego sacrum – leksykalne bądź treściowe. Słownictwo religijne pojawiające się w części obrazkowej to np.: *anioł, ambona, ampulka, habity, kościoły, choinka, ksiądz, złoty krzyżyk, kazanie*. Dla uczniów na wyższym poziomie językowym przeznaczone są krótkie zdania, nierzadko przybierające postać sentencji lub prawd wiary: *Anioł czuwa nad dziećmi., Bóg rządzi całym światem., Jezus Chrystus kocha dzieci.* (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka 1921*), *Kto rano wstaje, temu Bóg daje*. Na zaawansowanym poziomie języka tematyka religijna pojawia się w czytankach; kilka przykładowych tytułów: *Pan Jezus i dzieci., Bóg wie o wszystkim., Józio w kościele.* (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka 1921*), *Pan Bóg; Sumienie; Święty Izydor i ptaszki; Pan Jezus w gościnie (Czytanka pierwsza)*. Nieodłącznym elementem czytanek i elementarzy są również modlitwy – zarówno z kanonu (*Modlitwa Pańska, Pozdrowienie Anielskie*), jak i rzadsze (*Modlitwa dziecięca, Pieśń przed nauką, Pieśń po nauce*) czy pieśni religijne (*Pieśń poranna, Pieśń wieczorna, Cześć Maryi, Kolęda [Anioł pasterzom mówił]*). Pojawiają się również nazwy świąt: *Boże Narodzenie, Wielkanoc, Zielone Świątki, Nowy Rok, Trzech Króli* – w *Czytance pierwszej* wraz z omówieniem zwyczajów świątecznych, np. święconki wielkanocnej, zdobienia domów gałązkami, szopki.

Ponaddydaktyczny (szkolny) wymiar elementarzy i czytanek, jak też wpisanie ich w nurt wychowania patriotyczno-religijnego przejawia się w stosowanym przez autorów tekstów wartościowaniu. W zdecydowanej większości sytuacji nacechowanie prezentowane jest w sposób bezpośredni, np. za pomocą konstrukcji powinnościowych, leksyki nacechowanej czy kwantyfikatorów, m.in.: *Dzieci powinny być posłuszne swoim rodzicom. Dzieciom nieposłusznym nigdy nie powodzi się dobrze.* (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka 1921*), *Skoro tylko Zygmunt obudzi się, wstaje spieszenie z łóżka. Kto rano wstaje ten jest przez cały dzień wesoły, a śpioch zawsze smutny.* (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka 1921*), [...] *Ale się nie ociągaj z wstawaniem, bo brzydko, kiedy dzieci długo w łóżku leżą. Kto rano wstaje, ten cały dzień wesoły; śpioch jest zawsze zaspany i kwaśny* (*Czytanka pierwsza*), *Czas jest wiele droższy od klejnotów, nauka więcej warta niż pieniądze* (*Sylabikarz*).

Pozytywnie wartościowane są postawy z zakresu *savoir-vivre*'u, moralności i relacji międzyludzkich i one też wpisywane są w pouczenia typu: *Dzieci, mówcie zawsze prawdę.*, *Gospoia pomocna omiata pajęczynę.*, *Łamać drzew nie wolno.* (*Nowy elementarz i pierwsza czytanka* 1921), *Litujmy się nad sierotami* (*Obrazkowy W*); *szanujmy starszych* (*Elementarz dla szkół ludowych*), *Tylko niegrzeczne dzieci napierają się o jedzenie*; *Pamiętajcie dzieci, pamiętajcie na całe życie, że Bóg kazał głodnego nakarmić* (*Czytanka pierwsza*).

Deprecjonowane są zaś zachowania uchodzące za naganne, przekraczające dobre wychowanie i Dekalog. Ich przywoływanie w tekstach ma charakter dydaktyczny, gdyż każdorazowo służą nakreśleniu wzorca pozytywnego, np.: *Oszczędny wzniesie się. Rozrzutny zmarnieje.*; *Nikczemność upadła. Przystojność podoba się.* (*Przyjaciel dzieci*); *Nieposłuszna rybka, Psotny Antoś, Mały leniuszek* (*Obrazkowy W*), *wuj bił psa, on źle zrobił; kłamca sam sobie szkodzi najbardziej, nikt mu nie wierzy, każdy nim gardzi* (*Elementarz dla szkół ludowych*), *Śmiałek nierozważny*; *Pijaństwo jest brzydkim nalogiem i ciężkim grzechem* (*Czytanka pierwsza*). Zupełnie wyjątkowo na tym tle prezentują się wypowiedzi dotyczące kwestii politycznych: *Rosja jest najciemniejszy kraj na całym świecie.* (*Sylabikarz*).

Naturalny dla odbiorców przedstawianych podręczników – polskich dzieci uczęszczających do szkół parafialnych lub ludowych, o czym informują tytuły i podtytuły – był bilingwizm polsko-angielski. Jego przejawy odnaleźć można również na kartach książek do nauki czytania i pisania po polsku. Gdy w tekście pojawia się słowo nieznanne najprawdopodobniej uczniowi z polskiej rzeczywistości, wówczas towarzyszyć mu może odpowiednik angielski, np.: *W środku miasta jest ratusz (court-house)* (DYNIEWICZ, *Elementarz* 1876), *Mieszkańcy wsi nazywają się wieśniacy, a w Ameryce farmerzy. Wszyscy razem stanowią gminę lub gromadę (town)* (*Czytanka pierwsza*). Zdarzać się mogą również sytuacje odwrotne, gdy słowo angielskie (bądź z angielskiego zapożyczone i spolszczone w tekście) objaśnione jest polskim synonimem: *Miasto, wieś i farma, czyli gospodarstwo* (tytuł czytanki, DYNIEWICZ, *Elementarz* 1876). Na równi z nazwami realiów polskich funkcjonują nazwy z amerykańskiego otoczenia dziecka: *mama dała mu dolara; cal; galon; farmer pracuje na roli* (*Elementarz obrazkowy* 1899; *Obrazkowy W*), *farma* (*Obrazkowy PAB*), *mam kilka centów* (*Elementarz dla szkół ludowych*). Przejawem dostosowania podręczników do kompetencji kulturowych uczniów jest też wprowadzenie Indianina jako ilustracji litery *i*, Eskimosa zaś przy *e*. Zdarza się, że przywoływanie nazw amerykańskich znanych dziecku pełni funkcję dydaktyczną: pokazuje zbieżności bądź różnice między Polską lub Europą a Stanami Zjednoczonymi, m.in.: *Konie w stanie dzikim żyją dziś jeszcze po stepach ukraińskich (w Europie), w Texas i innych częściach świata* (DYNIEWICZ, *Elementarz* 1876: 53).

Elementarze i czytanki co do zasady nie zawierają klasycznego wykładu gramatyki polskiej, można jednak zaobserwować wprowadzanie i utrwalanie powtórzeniami konstrukcji składniowych. Wyjątkowo przedstawia się tu wydany przez W. Dyniewicza *Przyjaciel dzieci* (1884), w którym teksty są uszeregowane według kryterium gramatycznego i/lub treściowego: Część pierwsza. Oddział pierwszy. Czytanie okresów czyli zdań. I Zdania proste, czyli pojedyncze. Zdania gołe (s. 3) – Zdania rozwinięte (s. 5) – Zdania ściągnięte (s. 8) – II Zdania złożone (s. 10) – Zdania moralne i przysłowia (s. 17).

Część podręczników, tak elementarzy jak i czytanek, obudowana jest komentarzem odautorskim dwojakiego typu. Do nauczyciela kierowane są metodyczne wstępy (jak w *Elementarzu obrazkowym* z 1899 r., *Czytance pierwszej*) czy uwagi w przypisach dotyczące przebiegu lekcji lub ogólnie metodyczne, np.:

Niech nauczyciel pisze każdą literę w oczach dzieci, aby dziecko widziało jak ona powstaje. (*Elementarz obrazkowy* 1899),

Każdy przeczytany ustęp powinno dziecko odpisać¹², a co napisze, znów przeczytać. (*Obrazkowy W; Elementarz obrazkowy* 1899),

czasem tylko z rozszerzoną informacją na temat celowości postulowanych działań:

Pisanie podług dyktanda ułatwia nadzwyczaj naukę pisania i czytania. (*Obrazkowy W; Elementarz obrazkowy* 1899),

UWAGA. – Wierszyków powinny dzieci uczyć się jak najczęściej na pamięć, gdyż to wzmacnia pamięć i rozwija umysł dziecięcy. (*Czytanka pierwsza*).

Bezpośrednio do uczniów skierowane są, nierzadko także w pozycji przypisowej, zalecenia dotyczące samodzielnej pracy domowej, np.:

ZADANIE: Odpisz litery pod numerem 1 i 2. (*Elementarz obrazkowy* 1899),

ZADANIE: Odpisz wyrazy, w których zachodzą litery c i l. (*Obrazkowy W*),

ZADANIE: Naucz się tego powinszowania na pamięć. (*Obrazkowy W*),

pytania rekapitulujące:

ZADANIE. Co zrobił Teoderek? Co powiedziała mu siostra? (*Obrazkowy W*),

ZADANIE: Odpowiedz na pytania: Co kot łowi? Jaki ma wzrok? Jaki słuch? Co lubi? (*Elementarz dla szkół ludowych*),

¹² SWar 2. 'przepisać, skopjować, napisać na drugą rękę' (t. 3: 636).

rozwijające:

ZADANIE: Napisz, jak się Józio dalej modlił (*Elementarz dla szkół ludowych*),

ZADANIE: – Napisz co wiesz o rzemieślnikach (*Czytanka pierwsza*),

bądź zagadki:

ZAGADKA: Żółty, słodki, w smaku miły / Z kwiatów pszczoły go zrobiły (*Obrazkowy W*).

Nakreślone tu kwestie nie tylko nie wyczerpują tematu podręczników do nauczania języka polskiego w kształtującym się od połowy XIX wieku środowisku Polonii w Stanach Zjednoczonych, ale wręcz wskazują konieczność prowadzenia nad nimi dalszych, pogłębionych badań – również odpowiadających na postulaty zgłaszane przez W. Miodunkę (2010, 2011). Na opracowanie czekają nie tylko zagadnienia *stricte* metodyczne, ale przede wszystkim tekstologiczne, leksykalne i gramatyczne, tak by możliwe stało się przedstawienie obrazu całości języka polskiej wspólnoty w USA. Wspólnoty, której funkcjonowanie w *Przewodniku po Stanach Zjednoczonych do użytku polskich imigrantów* spuentował Carr:

Miłość¹³ ojczystego kraju nie wygasła pośród Polaków, stali się oni jednak dobrymi i wiernymi obywatelami swej nowej ojczyzny. Zapamiętali oni sobie słowa Tomasza Siemiradzkiego: „Im kto jest lepszym Polakiem, tym lepszym będzie Amerykaninem”. (CARR 1912: 27).

BIBLIOGRAFIA

- BURZYŃSKA-KAMIENIECKA A., DĄBROWSKA A., 2014, *Tradycje nauczania języka polskiego jako obcego we Wrocławiu*, w: *40 lat wrocławskiej glottodydaktyki polonistycznej. Teoria i praktyka*, red. A. Dąbrowska, U. Dobesz, Wrocław, s. 343-371.
- CARR J.F. (oprac.), 1912, *Przewodnik po Stanach Zjednoczonych do użytku polskich imigrantów*, b.m.w., online: <https://polona.pl/item/1765815/1/> [dostęp 15.12.2016].
- DĄBROWSKA A., 2016, *Wokabularz, enchiridion, donat, summarsz, goniec, manualik... – tytuły dawnych książek do nauczania cudzoziemców języka polskiego*, w: *Lingua et gaudium. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Janowi Miodkowi*, red. M. Zaśko-Zielińska, M. Misiak, J. Kamieniecki, T. Piekot, Wrocław, s. 231-246.

¹³ Na temat języka polskiego jako wartości piszę w artykule: *Pierwszym obowiązkiem każdego Polaka-osadnika jest niezapominanie języka polskiego – publikacje emigracyjne wobec języka polskiego (XIX/XX w.)* [w druku].

- DĄBROWSKA A., *Kto, gdzie, kiedy i dlaczego uczył (się) dawniej języka polskiego jako obcego?*, online: http://www.rjp.pan.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=1368 [dostęp 15.12.2016].
- Elementarze polonijne w zbiorach polskich i zagranicznych wg krajów*, online: http://elementarze.eu/ele_polo/polonia_w_zbiorach.htm [dostęp 15.12.2016].
- KOŁPAK M., 2014, *Czego uczą się z elementarzy Polacy za granicą?*, online: <http://dziennikzwiazkowy.com/kultura/czego-ucza-sie-z-elementarzy-polacy-za-granica/> [dostęp 15.12.2016].
- KRUSZKA W., 1905., *Historia Polska w Ameryce*, t. 1-2, Milwaukee, online: http://liturgicalcenter.org/media/parish_docs/p2.pdf, http://liturgicalcenter.org/media/pdfy/Polonia/Polonia/POL_1.pdf [dostęp 15.12.2016].
- MIODUNKA W.T., *Historia polszczyzny jako języka obcego. O potrzebie i koncepcji opisu*, w: *Symbolae grammaticae in honorem Boguslai Dunaj*, red. R. Przybylski, J. Kaś, K. Sikora Kraków 2010, s. 119-131.
- Miodunka W., *Między etniczno-politycznym a kulturowym rozumieniem narodu. O potrzebie historycznojęzykowych badań polszczyzny jako języka obcego i drugiego*, „LingVaria” 2011, 1, s. 179-204.
- SIBIGA Z., *Kształcenie polonistyczne dzieci i młodzieży w szkołach polonijnych Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, Rzeszów 1994.
- SWar – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, t. 1-8, wWarszawa 1900-1927.
- Wskazówki dla wychodźców do Francji*, Warszawa 1928. <https://polona.pl/item/3401746/31/>.
- Wskazówki dla wychodźców do Kanady*, Warszawa 1929. <https://polona.pl/item/35770217/61/>.
- ZARZECZNY G., 2013, *Struktura globalna podręczników do nauczania języka polskiego jako obcego (ujęcie diachroniczne)*, w: *Grenzüberschreitungen – Polnische, tschechische und deutsche Sprache, Literatur und Kultur. Beiträge zur VIII. Internationalen Westslawistischen interFaces-Konferenz in Leipzig*, red. J. Nesswetha, Z. Czerwonka, K. Rysová, Hildesheim, s. 353-362.

ŹRÓDŁA

- Czytanka pierwsza dla szkół polskich w Stanach Zjednoczonych...*, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89004562013;view=1up;seq=2>.
- DYNIOWICZ W., 1874, *Nowy elementarz polski, czyli mały sylabikarz dla dzieci polskich*, Chicago, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t46q35400;view=1up;seq=3>.
- DYNIOWICZ W., 1884, *Przyjaciel dzieci czyli książka do czytania, zastosowana...*, Chicago <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t04x6h165;view=1up;seq=5>.
- DYNIOWICZ W., *Elementarz polski czyli nauka czytania i pisania (...) z nauką pisowni i gramatyki dla szkół katolicko-polskich w Ameryce*, Chicago [1874], <https://ia801407.us.archive.org/13/items/elementarzpolski00dyni/elementarzpolski00dyni.pdf>.
- Elementarz dla szkół ludowych w Ameryce*, [1899], <https://polona.pl/item/19721020>.
- Elementarz obrazkowy dla szkół polskich...*, Chicago 1899, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t80k3kf58;view=1up;seq=1>.
- Nowy elementarz i pierwsza czytanka dla polskich szkół parafialnych Stanów Zjednoczonych Północnej Ameryki*, Niles [1921], <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/doccontent?id=393079>.
- Obrazkowy elementarz polski, czyli nauka czytania i pisania ułożona podług najlepszej metody dla polskich szkół elementarnych w Północnej Ameryce*, drukiem Braci Worzałłów, Stevens Point, <http://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/doccontent?id=27720>.
- Obrazkowy elementarz polski czyli nauka czytania i pisania...*, Chicago 1899, <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=loc.ark:/13960/t80k3kf58;view=1up;seq=5>.
- Ogródek powiatkowy: elementarz i czytanka dla dzieci polskich szkół w Stanach Zjednoczonych Północnej Ameryki*, Chicago 1925, <https://polona.pl/item/19720987>.

Z HISTORII NAUCZANIA JĘZYKA POLSKIEGO POLAKÓW W USA
– PRZEGLĄD PODRĘCZNIKÓW (WIEK XIX – 1. POŁOWA XX WIEKU)

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest nauczaniu języka polskiego w USA przed 1939 r. Autorka przedstawia najstarsze podręczniki do nauki języka polskiego (elementarze i czytanki), omawia ich strukturę i cechy językowo-stylistyczne: dominujące kręgi tematyczne (nauka, rodzina, religia) i leksykalne, słownikowe i stylistyczne przejawy wychowania w duchu katolicko-patriotycznym (wartościowanie, dydaktyzm).

Słowa kluczowe: nauczanie; język polski za granicą; podręczniki; Polonia.

FROM THE HISTORY OF TEACHING POLISH LANGUAGE
TO THE POLES IN THE USA: A SURVEY OF THE HANDBOOKS
(19TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY)

Summary

The article is devoted to the history of teaching Polish language in the USA before 1939. The author presents the oldest Polish handbooks (primers and reading collections), discusses their structure, their language and stylistic qualities such as the dominant thematic fields (learning, family, religion) as well as the lexical, lexicographic and stylistic manifestations of education in the Catholic and patriotic spirit (axiology, didactic character).

Key words: teaching; Polish language abroad; handbooks; the Polonia.